International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor – 7.328
Vol.9 No.2 Nov – Dec 2021

शेतकरी आंदोलन आणि भारतीय लोकशाहीतील आंदोलन संस्कृती : एक विश्लेषण

कुमारे लक्ष्मण नागोराव

सहाय्यक प्राध्यापक

डॉ.पतंगराव कदम कला वाणिज्य महाविद्यालय, पेण. जि- रायगड

प्रस्तावना:

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही मानली जाते. येथे मतभिन्नता व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य, सरकारच्या धोरणां विरोधात उभे राहण्याचा अधिकार आणि शांततामय आंदोलन करण्याचा हक्क भारतीय नागरिकांना भारतीय संविधानाने दिलेला आहे. 2020–2021 मध्ये झालेल्या शेतकरी आंदोलनाने या लोकशाही मूल्यांना नव्याने अधोरेखित केले. केंद्र सरकारने आणलेल्या कृषी कायद्यां विरोधात शेतकऱ्यांनी दिल्लीच्या सीमांवर सलग एक वर्ष आंदोलन केले. या आंदोलनाने केवळ कृषी धोरणांवरच नाही, तर भारतीय लोकशाहीतील आंदोलन संस्कृतीवरही सखोल प्रश्न उपस्थित केले.

संशोधन समस्या (Research Problem):

लोकशाही ही फक्त मतदाना पुरती मर्यादित नसून ती नागरिकांच्या सततच्या सहभागावर आधारलेली असते. आंदोलन हा या सहभागाचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. भारतीय संविधानाने प्रत्येक नागरिकाला शांततामय मार्गाने आंदोलन करण्याचा अधिकार दिला आहे. त्यामुळे आंदोलन हे सरकारच्या धोरणांवर प्रश्न विचारण्याचे, असहमती व्यक्त करण्याचे आणि सामाजिक-राजकीय बदल घडवून आणण्याचे प्रभावी साधन ठरते.परंतु आंदोलनांचा लोकशाहीवर नेमका कसा परिणाम होतो, याबाबत संशोधन तुलनेने कमी झालेले आहे. अनेकदा आंदोलन हे लोकशाही सशक्त करण्याचे साधन मानले जाते, तर काही वेळा ते अस्थिरता, हिंसाचार किंवा कायदा-सुव्यवस्थेच्या बिघडण्याचे कारण ठरते. म्हणूनच आंदोलनांचा प्रभाव, त्यांची मर्यादा आणि दीर्घकालीन परिणाम यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

शेतकरी आंदोलन 2020–2021 हे या संदर्भात एक ठळक उदाहरण आहे. केंद्र सरकारने आणलेल्या कृषी कायद्यांविरोधात देशभरातील शेतकऱ्यांनी दीर्घकाळ दिल्लीच्या सीमांवर आंदोलन केले. या आंदोलनामुळे केवळ कृषी धोरणांवर बदल झाला नाही, तर लोकशाहीतील आंदोलन संस्कृती, सरकार–नागरिक संवाद प्रक्रिया आणि राजकीय समीरणे यावरही दूरगामी परिणाम झाले.

भारतीय लोकशाहीतील आंदोलन संस्कृती:

भारतीय लोकशाहीचे वैशिष्ट्य म्हणजे नागरिकांचा सक्रिय सहभाग आणि असहमती व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य. हे स्वातंत्र्य फक्त मतदानापुरते मर्यादित नसून शासनाच्या धोरणांविरुद्ध आवाज उठविण्याच्या आणि आंदोलन करण्याच्या हक्काशीही निगडित आहे. भारतीय संविधानातील कलम 19(1)(a) व 19(1)(b) नागरिकांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि शांततेत जमण्याचा व आंदोलन करण्याचा अधिकार देतात. त्यामुळे आंदोलन ही भारतीय लोकशाहीतील एक महत्त्वपूर्ण परंपरा आहे.

1. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आंदोलन:

स्वातंत्र्यपूर्व काळात आंदोलन ही केवळ राजकीय लढाई नसून सामाजिक व नैतिक लढाई होती. महात्मा गांधींच्या सत्याग्रह व अहिंसक आंदोलनाच्या तत्त्वज्ञानाने ब्रिटिश सत्तेला हादरे दिले. चळवळींमधून लोकांना संघटित करण्याची क्षमता वाढली, आणि दडपशाहीविरुद्ध आंदोलन हे न्याय मिळविण्याचे सर्वात प्रभावी साधन ठरले. यामुळे भारतीय जनतेत आंदोलन हे अधिकार रक्षणाचे व सामाजिक बदलाचे माध्यम म्हणून रुजले.

2. स्वातंत्र्यानंतरची आंदोलन परंपरा:

स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही व्यवस्थेची सुरुवात झाली तरी समाजात असमानता, अन्याय, शेतकरी–कामगारांची समस्या, भ्रष्टाचार यासारखे मुद्दे कायम होते. या समस्यांवर आंदोलनाचा वापर नागरिकांनी व सामाजिक संघटनांनी सातत्याने केला.

जयप्रकाश नारायण यांचे संपूर्ण क्रांती आंदोलन (1974–75) : या आंदोलनाने भ्रष्टाचार, अन्याय व एकाधिकारशाही विरुद्ध तरुणाई व जनतेला प्रेरित केले. यामुळे आणीबाणी लागू झाली व भारतीय लोकशाहीचे मूलतत्त्व संकटात आले. परंतु शेवटी जन आंदोलनानेच आणीबाणी विरोधात लोकशाहीचे पुनरुज्जीवन घडवले.

दलित पँथर चळवळ (1970चे दशक) : या आंदोलनाने जातीय विषमता, भेदभाव आणि दलितांवरील अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला. यामुळे सामाजिक न्यायाचा मुद्दा राजकीय चर्चेत अग्रक्रमावर आला.महिला व

सामाजिक न्याय आंदोलन : स्त्रियांचे अधिकार, दारूबंदी, घरगुती हिंसा, शिक्षण हक्क अशा मुद्द्यांवर महिला संघटनांनी मोठ्या प्रमाणावर आंदोलन करून लोकशाहीला अधिक समावेशक बनवले.अण्णा हजारे यांचे भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलन (2011) : 'जनलोकपाल' विधेयकासाठी झालेल्या याआंदोलनाने जनतेत भ्रष्टाचारविरोधी लाट निर्माण केली. सामाजिक माध्यमांचा वापर करून हे आंदोलन जनतेला थेट जोडणारे ठरले. यामुळे लोकशाहीतील जनतेच्या थेट सहभागाची नवी पद्धत रूढ झाली.

उद्दिष्टे (Objectives):

1) शेतकरी आंदोलन 2020–2021 चा अभ्यास करणे.
2) भारतीय लोकशाहीतील आंदोलन संस्कृतीची वैशिष्ट्ये शोधणे.
3) शेतकरी आंदोलनाने लोकशाही प्रक्रियेवर घडवलेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
4) आंदोलनांच्या मर्यादा व भविष्यातील लोकशाहीतील त्यांची भूमिका स्पष्ट करणे.

शेतकरी आंदोलनाचा आढावा:

पार्श्वभूमी: 2020 मध्ये केंद्र सरकारने कृषी क्षेत्राशी संबंधित तीन नवे कायदे संसदेत संमत केले. हे कायदे होते –

1. **कृषी उत्पादन व्यापार व वाणिज्य (संवर्धन आणि सुलभता) अधिनियम, 2020**
2. **कृषक (सशक्तीकरण व संरक्षण) किंमत आश्वासन व कृषी सेवा करार अधिनियम, 2020**
3. **आवश्यक वस्तू (दुरुस्ती) अधिनियम, 2020**

या कायद्यांचा उद्देश, सरकारच्या मते, कृषी क्षेत्रात सुधारणा करून शेतकऱ्यांना थेट बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे व कृषी उत्पादनांच्या विक्रीत पारदर्शकता वाढवणे हा होता. मात्र, प्रत्यक्षात शेतकऱ्यांच्या मनात याविषयी भीती निर्माण झाली. शेतकऱ्यांचा असा विश्वास होता की मंडई प्रणाली (APMC) कमकुवत होईल,हमीभाव (MSP) मिळण्याची खात्री उरणार नाही,मोठ्या खासगी कंपन्या व कॉर्पोरेट घराणी शेती क्षेत्रावर नियंत्रण मिळवतील,शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या अधिक असुरक्षित होतील.या शंका व भीतीमुळे पंजाब, हरियाणा, उत्तर प्रदेश, राजस्थान, मध्यप्रदेश या राज्यांतील शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर अस्वस्थ झाले.

आंदोलनाचे स्वरूप:

कायद्यांविरोधात विरोधाची सुरुवात पंजाब व हरियाणामध्ये झाली, मात्र पुढे हे आंदोलन राष्ट्रीय स्तरावरचे सर्वात मोठे जनआंदोलन ठरले.दिल्ली सीमा आंदोलन, नोव्हेंबर 2020 पासून हजारो शेतकरी दिल्लीच्या सिंघू, टीकरी व गाझीपूर सीमेवर ठिय्या देऊन बसले. त्यांनी तंबू उभारले, लंगर सुरू केले व महिनोन्महिने मुक्काम केला,संघटनात्मक भूमिका शेतकरी संघटनांनी "संयुक्त किसान मोर्चा" या एकत्रित व्यासपीठावरून नेतृत्व केले.शांततामय स्वरूप बहुतांश आंदोलन शांततामय होते. शेतकरी घोषणाबाजी, मोर्चे, उपोषण, रस्ते बंद यांसारख्या मार्गांनी आपला निषेध व्यक्त करत होते.सांस्कृतिक सहभाग या आंदोलनाने शेतकऱ्यांची जीवनशैली, गाणी, कविता, नाटकं, पुस्तके यांच्यामार्फत एक सांस्कृतिक चळवळही उभी केली,आंतरराष्ट्रीय प्रतिसाद परदेशातील भारतीय समुदायाने या आंदोलनाला पाठिंबा दिला. Rihanna, Greta Thunberg यांसारख्या जागतिक व्यक्तींनीही आंदोलनाबद्दल ट्विट केले.

परिणाम:

शेतकरी आंदोलनाचे परिणाम केवळ कृषी कायद्यांपुरते मर्यादित न राहता विविध पातळ्यांवर जाणवले धोरणात्मक परिणाम : सरकारला तीनही कायदे मागे घ्यावे लागले. हे लोकशाहीतील जनआंदोलनाच्या शक्तीचे महत्त्वाचे उदाहरण ठरले.राजकीय परिणाम : पंजाब, उत्तर प्रदेश यांसारख्या राज्यांतील निवडणुकीत शेतकरी आंदोलन हा केंद्रस्थानी मुद्दा ठरला.सामाजिक परिणाम : ग्रामीण समाज, शेतकरी संघटना आणि नागरी समाजात आंदोलनाच्या माध्यमातून संघटनात्मक जाणीव दृढ झाली.आंतरराष्ट्रीय परिणाम : जागतिक स्तरावर भारतातील लोकशाही, मानवी हक्क व शेतकऱ्यांच्या हक्कांबद्दल चर्चा रंगली.

निष्कर्ष:

शेतकरी आंदोलन 2020–2021 हे स्वतंत्र भारताच्या इतिहासातील सर्वात मोठ्या आणि दीर्घकाळ चाललेल्या जन - आंदोलनांपैकी एक ठरले. या आंदोलनाने केवळ कृषी कायद्यांविरोधात आवाज उठवला नाही, तर भारतीय लोकशाहीतील आंदोलन संस्कृतीचे महत्त्व अधोरेखित केले.या आंदोलनाचे सर्वात मोठे यश म्हणजे केंद्र सरकारला आपला निर्णय मागे घ्यावा लागला. साधारणतः सरकार संसदेत कायदा मंजूर केल्यानंतर तो परत घेणे हे क्वचितच घडते. परंतु शेतकऱ्यांच्या सातत्यपूर्ण व संघटित संघर्षामुळे लोकशाहीतील जनतेचा दबाव आणि असहमती व्यक्त करण्याची ताकद प्रत्यक्षात दिसून आली.यातून काही महत्त्वाचे निष्कर्ष पुढे येतात.

1. **लोकशाहीतील आंदोलनाचे सामर्थ्य:**

शेतकरी आंदोलनाने दाखवून दिले की, शांततामय पण सातत्यपूर्ण आंदोलन सरकारच्या धोरणांवर परिणाम घडवून आणू शकते.लोकशाहीत केवळ निवडणुकाच नव्हे तर आंदोलन, मोर्चे, उपोषणे यांचाही धोरणनिर्मितीवर प्रभाव असतो.

2. **नागरिकांचा सहभाग आणि संघटनशक्ती:**

शेतकऱ्यांनी विविध राज्यांतून एकत्र येऊन दिल्लीच्या सीमांवर दीर्घकाळ ठिय्या दिला.“संयुक्त किसान मोर्चा” सारख्या व्यासपीठातून नेतृत्व घडले, ज्यामुळे एकजूट आणि संघटितपणाचे महत्त्व दिसून आले.

3. **सरकार–नागरिक संवाद प्रक्रिया:**

आंदोलनामुळे सरकारला शेतकऱ्यांशी अनेक फेऱ्यांच्या चर्चेला बसावे लागले.यामुळे लोकशाहीतील संवाद, वाटाघाटी आणि तडजोड यंत्रणा नव्याने अधोरेखित झाली.

4. **आंतरराष्ट्रीय परिणाम:**

या आंदोलनाला जागतिक स्तरावर प्रतिसाद मिळाला. भारतातील लोकशाही व मानवी हक्कांविषयी परदेशी माध्यमे आणि समाज कार्यकर्त्यांमध्ये चर्चा सुरू झाली.यामुळे भारताच्या लोकशाही प्रतिमेला नवे परिमाण मिळाले.

5. **मर्यादा आणि आव्हाने:**

आंदोलन शांततेत झाले असले तरी काही ठिकाणी हिंसाचार घडला (उदा. लाल किल्ला घटना).दीर्घकाळ रस्ते बंद राहिल्याने सामान्य जनजीवन व अर्थव्यवस्था प्रभावित झाली.या मर्यादाही लोकशाहीतील आंदोलन करताना लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे . शेतकरी आंदोलनाने सिद्ध केले की भारतीय लोकशाही जिवंत आहे आणि नागरिकांच्या आवाजाला महत्त्व आहे**.** सरकार व जनतेमधील संवाद जरी ताण तणावपूर्ण असला तरी तो लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वांचा भाग आहे. आंदोलन हे केवळ विरोध व्यक्त करण्याचे साधन नसून ते धोरणात्मक बदल घडवून आणण्याचे प्रभावी माध्यम ठरू शकते.म्हणूनच शेतकरी आंदोलन 2020–2021 हे केवळ कृषी कायद्यांविरोधातील संघर्ष नसून, ते भारतीय लोकशाहीतील आंदोलन संस्कृतीचे सामर्थ्य, उपयुक्तता आणि भविष्य अधोरेखित करणारे ऐतिहासिक उदाहरण ठरले.

संदर्भ:

पुस्तके (Books):

1. आगरकर, गोपाळ गणेश. *सुधारक लेखसंग्रह*. पुणे : महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, 1995.
2. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब. *शेतकऱ्यांची गुलामगिरी*. मुंबई : सिद्धार्थ प्रकाशन, 1991.
3. देशपांडे, मुकुंद. *भारतीय लोकशाही आणि सामाजिक चळवळी*. पुणे : सुयोग प्रकाशन, 2014.
4. राजगोपाल, पी. *Farmers' Movements in India*. New Delhi : Manohar Publications, 1987.
5. शाह, घनश्याम. *Social Movements in India: A Review of Literature*. New Delhi : SAGE Publications, 2004.
6. जोशी, जी. एन. *भारतीय लोकशाही आणि आंदोलन संस्कृती*. नागपूर : विदर्भ साहित्य संघ, 2012.

वृत्तपत्रे व मासिके (Newspapers & Magazines):

1. *The Hindu*, विविध अंक (2020–2021) – शेतकरी आंदोलनावरील लेख.
2. *Indian Express*, विविध अंक (2020–2021).
3. *Lokmat*, *Sakal*, *Loksatta* (मराठी दैनिके, 2020–2021) – शेतकरी आंदोलनाशी संबंधित वार्तांकन.
4. *Economic and Political Weekly (EPW)* – विशेषांक, 2021.

वृत्तपत्रे व मासिके (Newspapers & Magazines):

1. *The Hindu*, विविध अंक (2020–2021) – शेतकरी आंदोलनावरील लेख.
2. *Indian Express*, विविध अंक (2020–2021).
3. *Lokmat*, *Sakal*, *Loksatta* (मराठी दैनिके, 2020–2021) – शेतकरी आंदोलनाशी संबंधित वार्तांकन.
4. *Economic and Political Weekly (EPW)* – विशेषांक, 2021.